پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان ختك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټك کليات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومګي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحيح او تحشيه او احتمام دَ عبدالحی حبيبي مدير دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډير زيار نقل شوي، او تر پخوانيوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلرى، يعني دَ پښتو دَ يوه نامتو او توريالي مشر ويناوي او اشعار لكه دَ پښتو ژبي نور خواړه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښې چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه ليري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښې هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه يعني دَ خوشحال خان قلمي کلياتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحيح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځَلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښې درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښې يوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښې د دې ځَاي د ځَلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښې وشو، ځَکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتيا سره دَ زړه مينه لَريي، نو ئې امر وفرمايه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښې درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولې کړې (چه تفصيل بې په لمړېو مخو کښې دَ کتاب وکړم) او تقريباً يو کال مي د شپې او ورځَي زيار وکيښې، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او يو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اويا کلو څخه څو واره په هند کښې چاپ شوي دي، مگر يو بشپړ او صحيح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کيږي، حتى المقدور بشپړه ده او يو بيت هم له قلمي نسخو څخه ندى پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحيح کښې ئې ما هم ډېر زيار وکښل، رديفونه مې برابر کړل، املا مي حتى المقدور سمه کړه او ځَني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهيدم هغه مي پښتنو وروڼو ته پريښووه. دا دي چه زه لمړى خوشحال خان په تاسي پيژنم، او د ده د ادب مقام در ښيم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطى را څخه پيښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوى د پښتونوالي پلارنى مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالى په روڼه دنيا کښې ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړى ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښې، په يوه کوچني خدمتگوټي وياړم، او له دې ځَايه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلى کښې پوکم، چه يو وخت ئې پښتانه په خواړه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لويو غرونو په درو کښې به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ويلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې بسته!

هيله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زيار او مښود، د نمنځَني په سترگو ووينې، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښې ډېري شپې وهلي او ورځَي مي تيري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلى، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحى حبيبي د طلوع افغان مدير او ليکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا کتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتیا او تکمیل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وکړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي کړې، په چاپي نسخو کښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ کښې تقریباً اویا کاله دمخه په ١٨٧٠ عیسوي کال له ١٢٨٧ هجري د ډاکټربلیو انګلیس مستشرق له خوا د ده په تصحیح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه کښې د ېوې قلمي نسخې له رویه چه د افضل خان خټك په تصرف کښې وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پیښور کښې د دغه له رویه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلې او تقریباً اصل کتاب ئې ورک کړي دي، موږ دغه نسخه اساس وګرزوله، او جناب امین الله خان زمریالي د کابل د پښتو ټولني عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راکړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله کړه، زوائد مو ټوله ولیکل او هر ځاي مو زائد بیت ته چه په چاپي نسخه کښې نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وکړه، او زیاتي بدلي او رباعیات مو بیل بیل د کتاب په حاشیه کښې وښوول، اختلاف د نسخو مو حتی المقدور په حواشي کښې ولیکه د قلمي نسخو تفصیل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقریباً ١٥٠٠ مخ کې پر اعلا زاړه کاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري کال په اتلسم د جمادي الثاني د شیخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان لیکلې شوې او بیا ملا عبدالحلیم نامي حاشیه پر لیکلې او مشکلات ئې حل کړي دي.

دا نسخه په ترتیب کښې له نورو سره سمه ده، د لیکلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا کښې هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل کښې موږ له دغي نسخې څخه کومك اخستي، او حواله مو ورته کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان لیکلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا نښان محمد ګل خان وزیر صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نیژدې ده، دا نسخه په قندهار کښې لیکلې شوې ده، اما د لیکلو کال او لیکونکي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتیب کښې له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دریمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حیدر آباد دکن را ولېږله، دانسخه که څه هم په خط کښې تر نورو پاته ده، اما ډېر زواید لري او اکثر بیتونه ئې په نورو کښې نشته، او بشپړ ښکاره کیږي، د دې کتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ کال ، او رباعیات ئې په ٢٧ د ذیقعده ١١٧١ کال او غزلیات ئې په ٧ د ذیقعده ١١٧١ کال او قصاید ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري کال لیکل شوي دئ، د کتاب لیکوني ندئ معلوم، مګر د شاهجهان پور په ښار کښې لیکل شوي دئ، او دا ښکاره کیږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد علی خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحیح وه، ترتیب او لیك او املا ئې لکه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د کتاب د لیکلو کال او کاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلي قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لېږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احیاء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښی او تشکر په سترګه ووینوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کلیات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندېږي، لمړی ټوک ئې غزلیات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دریم ټوک رباعیات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبلیو بلیو انګلیس تر چاپي نسخه ٨٤ بدلي، او ٢٠٧ رباعیات او ٥ قصائد او مجموعاً ټوله ١٤٠٠ بیتونه تر چاپي نسخه زیات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتیا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حیثه بشپړه ګڼله کیږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښي شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتیب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رویه سم کړي، بېا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشیه مو پر ولیکله، د ع،ج، وزیر صاحب داخله سیند او د جناب راحت الله زاخیلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس یوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو یاداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کیدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بیتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بیتو ته مو (ح) لیکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو یو د نادره جدول هم زیاتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه داابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښې بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنۍ د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښې دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول

څ = ٮ ح څوک = چوک

ځ = ء ح ځما = حما

ډ = ڈ ډېر = ڈېر

ړ = ڑ زړه = زڑه

ڼ = نء رڼا = رنا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربي، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښې د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږي، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښې د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښې را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښې هم دغسي ليك دي.

(٣) کلمه د کښې د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښې په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښې چه قافيه نه ورانېده، موږ کښې بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښې مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنګي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږي، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحيح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقريباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر يعني زور که څه هم د ختکو محاوره ده مگر په ځنو ځايو کښ چه اشتباه پېښېده، موږ ئې د قندهار محاوره ژر وليکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د یحیی خان زوی د ملك اکوړي زوی د دروېش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شېخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برگوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روایت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځیني مؤرخین یې د عبدالله اورمړ زوی گڼي[١].

خوشحال خان په کرلاڼو کي یو صحیح النسب پښتون دی، چي د پلار او نیکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نیکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (٩٦٣ _ ١٠١٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار یو نومیالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر گڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه یې هم بولي، تر ده وروسته یحیی خان او بیا یې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[٢] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي یو امیر او د پښتنو مشر گڼل کېدی.

تولد :-

د جهانگیر مغولي پاچا په عصر کي (١٠١٤ _ ١٠٣٧ هـ) چي شهباز خان د (٢٢) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربیع الثاني د ١٠٢٢ هـ کال سم له ١٦١٣ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی یو نامتو پښتون او غیور سردار سو، او په دنیا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب یې یو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ١٠٥٠ هـ کال چي عمر یې پنځوس کاله و په یوه جنگ کي د یوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[٣] د پلار تر مرگ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني ورونه وو، جمیل بېگ، شمشېرخان، میرباز خان، مگر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي یې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمیر په جنگ کي چي د تاراگډهـ کوټ هیڅ چا نسوای فتح کولای، توریالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نیم لکو روپو پټی وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت یې ځان مکلف گاڼه مگر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مریي توب یې هیڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنیتمت گڼلې او د دوی داخلي آزادي یې نه ور ورانول، خان پخپله وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جـــــــهان
د پلار ځای يې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــمران
که د توري که د ورکـــړي
هيڅ مي پرې نښو ارمــان
واړه دېرش زره ختك دي
درست زما دي په فرمان
درست ختك ځما په دور
نامــور ســـــــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنگزېب عالمگير خپل پلار بندي کړ او نور ورونه يې يا مړه يا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباريان ټوله ورکول، نو خوشحال خان ختك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو يې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بيا خوشحال خان چي يو
صحيح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته يې دروه او ټپټال ورسره وکړ، او خان يې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا يې د ده خپلوان
هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه
کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او يوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ يې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته يې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه يې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په يوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بيته ده ويلي دي او په خپل بند کي يې د وطن په بېلتون کي ډيري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هيواد ياران مي هر زمـــــان ياديږي
چي يې مخ په خـوب کي ووينم وويا ړم

خوشحال خان څلور کاله په دهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ايله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت يې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــره ورځ ورتله دربار ته
ګـــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شیرین خواږه یاران سته
نه د چا ســره صــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اګره کي په ملګري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بیرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو یې د مغلو سره سخت او لوی جنګونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ یې تر سره کړی، او پښتانه یې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مګر د یوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غلیم د اورنګزېب یم
ســـــر په غره په بیابان
زه په ننګ د پښــتانه یم
دوی نیولي مـــــــغولان

مغولیه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشیندل، او د خان زامن یې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننګه او هوډ پر ځای کړي، مګر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملګري نه کوله، او پخپله عیاشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زویو می خوی د ختکو نور کړ
ځما په نقش یې پوري اور کـــړ
وخت د ګـــــــتني د نام و ننګ و
بدو زامنو راڅخه خـــــــپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بیرته نیو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبلیغو نه کړي دي څوچه په پاښکي اورنګزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنګزېب پاچا زړه ډك په لاهـــــــــورراغی
ګوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقریباً دوه کاله د مغولوله امپرا طوریګ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنګزېب داتك پر غاړه ورته پروت
و:-

اورنګزېب راته یوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حیران پرېشان په زړه افـــګار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ویشتلی نه یم
که ویشتلی یم خوبیا پخپل ټوپك یم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټینګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته جه دغه سپېڅلی او غیور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطمیع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپین ږیری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونیولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هورې مړشو[۷].

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاريې نه کړ، او افریدي ته جنی ولاړ[۸] او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حیات اواخر تېرول.او د پښتنو په لویو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــــزم
د خوشحال د خـــــاطر جزم
یا نیولی مخ مـــــــــکې ته
یا مـــــــــــــغلو سره رزم
یا یو کـــــــنج د غره نیولی
نمونځ، روژه د لـــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ویلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حدیث، تفیسر، او نور عقلي او فسقي علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بیان، عروض قافیه او نور ټوله ویلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب څښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دین په کـار یم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين گډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه
مه عمل کـــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډی، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند درويزه د ننگرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) درېيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانده په گـــــوډي
مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مگر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې ښني دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

ادیبان هم پیدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانیت یو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د یونان فیلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کلیه باندي بنا سوي دي خاص بیا د خوشحال خان ادبیات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محیط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبیعت ویونکې ژبه ده ، هر څه چي ویني، هغه په ښه ډول په وینا تصویر کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بیان کي خو شحال خان یو پوره مو رالیسټ (اخلاقي) او ریالیسټ(حقیقي) ادیب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنیا کي دخیالیت او ایډیالیزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ویونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقلید کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ویلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بیان کړ
د پښـــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

مواز نه اومقایسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شیانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بیا هم ځکه چي محیط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا لیدل کیږي، خان یو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنیا کي د ادب یوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ایستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنیا او د میني نړۍ یوه بېله دنیا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قیا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او څارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښي بریښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تیا لري، پښتون هیڅکله او په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مین که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصیبت ته د میني تیار دی، مګرذلیل ندی.

مثلاً یو عرب ادیب خپلي میني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم
ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي ميني ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتكن
خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د ميني په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکويت بشـــــــــــــکار رفته بودی
تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی
چرا بگردن حافـــــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لـــــره واړه د دهـــــــلي لښـــــــکر راغلی
ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم
يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی
چي په هوډ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنکه فتد غير در گـــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حديث نيکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رډه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره ناري وهم چي خـــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينگ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، ببل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کـــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وگورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېگڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړی بدله او د (۱٤) مخ (سترگي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما ګـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمـــــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترګي لکه دوې تـــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترګو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنګ دا هسي کښلي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي ګډوډ سره وايي، لکه په ٧١، ١٠٢،٢٠٧،٣٧٣،٣٨٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (٣٣٧) مخ (راته نيسي الخ) او په (٢٣٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (٨٥٤) مخ په آخرنۍ رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين ځني پښتنې جني
په شـــــين شين ځي شين جـــني
نن نغتي نشي تـــشي پُښـــــتني
تشي پښتنې فتـــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام ګېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي مانۍ، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مګر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د ميني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خويش را بر نوك مژگان ستم كيـــــشان زدم

آن قدر زخمی كه دل ميخواست در خنجر نبود

د عشق دنيا عجيب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کيږي، او زهر پکي ګڼی ښکاره کيږي. ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنيا کي بېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو

روح القدس آفرين نويد

خلاصه چي په عشق کي د مانې د دنيا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بيت کي اعجاز کوي :

په مانې يې مرده شويو کره عيد وي

په خندا يې جـــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بيت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د مانې، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګانې مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښيږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړيا کيږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کيږي، د کلام يوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بيان او په عين وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصياتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښـــــــکاره ديدار کړي

آئينه درسته سره ګـــــــــــلزار کړي

چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو

اوبه په جـــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او اديب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ويني هر څوك نه ويني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداري او خوند په سترګه ويني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غويږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فيلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن اديم ال

ارض الامن هذه الاجـــــساد

و قبيح بناوان قدم الـــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســـــــته است

تا بر لب ســـــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وایي چي یوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور ادیب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وایي :

سب کهان کچھ لاله و گل نمایان هـــــو گئین

خاك مین کیا صورتین هونگی که پنهان هوگئین

یعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ویلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتیاط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقیده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدیر په سترگه ورته وگورو، البته رابښکاره به سي، خان وایي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي دیو لره وردرومم گور و مـــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقلید نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او میدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب یو مهم ټوك دی، د نوي دنیا په اصطلاح ادب بې له نقده هیڅ قیمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېڼه ښکلی وي.

پوهان وایي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبیاتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ویښوي حال یې وراړوي، او د لوړتیا پر خوا یې بیایي، رشتیا هم دا ده، ځکه تر هغو چي یو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عیوب او گوډي

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټې ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسكم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيره او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپك كا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســـــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمـــــــانه

د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــيه

يا چي غـــم لرم، له خـــــپله خـاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هـــونبره ندى

چي تمام سي له مذکـــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ۱٦۸، ۳۹۳،۳۸٥،۲۷۲،۲٥۱، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ وید، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤٠٠ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سټه ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (٣٤٢ _ ٢٧١ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤٧٠ _ ٤٠٠ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤٢٧ _ ٣٤٧ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (٣٨٤ _ ٣٢٢ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سټه ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شېخ محی الدین عربی (٥٦٠ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غرېزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (٣٠٠ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥٠ _ ٥٠٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه وزدویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګڼي له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شېخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (١٦٣٣ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظریې خاوند وایي : چې انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چې یوه پاکه هنداره ده وروسته په تربیه هر څه قبولوي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فیلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګری دی[۲۱].

د پسیکولوژۍ علماء او ځیني نور فلاسفه لکه برکلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷٥۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتیجه بولي، چې د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چې دوی هم ګویا د روسو د فکر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱٥ ع) فرانسوی فیلسوف وایي چې : ټوله ښه یا بد اخلاق د انسان سره یو ځای زیږي، نفس هیڅ نوی شی په ده کي نه سي زیاتي کولای[۲۲]. کانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لکه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هیګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وایي چې د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، کانټ، یو (اصلي صورت) فرض کړی دی، چې هغه نو فطریات او غرائز دي، چې د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چې د متشائمینو فیلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغیر قائل نه دی، مګر وروستني هغه فلاسفه چې د پداګوژي یعني علم تربیت پوهان دي، لکه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نیتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وایي : د زمانو اوږدوالی او د خارجي قواوو تضیقات په اخلاقو کي تحول اچوي چې اجتماعي فلاسفه هم په دغه قایل دي.

اسلامي اخلاقي نظریه :

اوس چې موږ د دنیا د پوهانو اخلاقي نظریات لږ څه ذکر کړه، را به سو چې زموږ مقدس دین څه فرمایي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ کوونکی دی، لکه چې حدیث شریف دی : "انما بعثت لا تمم مکارم الاخلاق " یعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی یم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تکمیل خو په دې صورتو کي ممکن دی :

(۱) هغه اخلاق چې په ژوندون کي لازم دي، په یوه قوم کي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چې هغه ومومي دا نو تکمیل دی.

(۲) دوهم دا دی چې کوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په کوم قوم کي تر هغي اندازې ډېر وي، چې هغه ډېروالی یې لږ سي دا نو تکمیل دی.

(۳) دېیم دا دی چې په یوه قوم کي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چې دغه پکي موجود سي، تکمیل ورته وایي.

اوس به نو وګورو چې اسلام څنګه د اخلاقو تکمیل کړی دی :

(الف) اسلام چې دنیا ته راغی په انسانانو کي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځیني اخلاق تر اندازه ډېر او ځیني تر خپله ټکانه لږ وه، او ځیني ښه خویونه کورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خویونه چې په اندازه کي ډېر وه لږ یې کړه، او هغه چې لږ وه حد وسط ته یې راوسته، او ځیني اخلاقي لوازم چې نه وه، هغه یې بشریت ته تبلیغ کړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چې ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چې د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شریعت او قرآن عظیم په ژبه صراط مستقیم ورته وایي، چې په ډیرو آیاتو کي د قرآن عظیم ستایلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كي اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه كولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دى [۲۵]، يعني د بدو په كړن كي نفس لوامه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى : ښېگڼه ښه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلكو كي كري، وروسته نو د دغي قوې ټينگار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او ختې و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم كښته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته نـــــگران سي
يو په بد عمل كي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل كي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مـــــــومي
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كېني يو څـــو ورځي
د هغه هـــــــنر په ده كي نمايان ســـي
د نېكانو په صحبت كي به ښه كـــېږي
اوليا له اوليا نه راعـــــــيان ســـــــي
د مـــــغلو سره كېناسته مـــــغل سه
د افغان سره كه كېني نور افـغان سي
د خوشحال سره كه كېني يو څـو كاله
دا د غره ختك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كي كېناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټینګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فیلسوف یې طبیعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطریت د اخلاقو هم لکه ځیني فلاسفه چي دمخه مو نظریات ذکر کړه خان صائب نظریات لري، او په بدیهي الفاظو او ښکاره تمثیلاتو خپله نظریه تمثیل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپینول یې و هر چا وته دي شـــاق

یا :-

د عسل سره یې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په میـــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي یې فهم وي خوشحاله
هیـڅ استاد به شین طوطا نه کړي ناطق

دا نظریه کټ مټ د اوسنیو لویو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ویلیام جیمس د امریکا او نورو ...
نظریات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بیا سعدي په ډیرو ځایو کي د دې نظریې سیله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظریات عیناً هغه نظریات دي، چي اسلام یې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظیم په دې ژبه ښیي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقویم، ثم رددناه اسفل السافلین) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان یې په لوړو بیتو کي له مشکوه الّهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذین آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربیت نتایج دي بیا د روزني او پالني ګټي ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربیوي فلسفه کي دغسي د خپل دین او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فیوض بیانوي :-

چي ظلوم جهول یادیږي، کُنت کنزاً هم پوهـــېږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان یې

دغه بدله ټوله په (٥٩١) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ١١٧، ١٦٠، ٢٢٤، ٥١٧ مخو په بدلو کي دغه حقایق ښه بیان سوي دي.

ځکه چي خان په دنیا کي د اخلاقو د تبلیغ او تربیت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خویونو تبلیغ او د بدو خویونو تقبیح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامین لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بیا په رباعیاتو او قطعاتو کي وګورئ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی[٢٧] ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دی، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عربي سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره شريك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حيوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځای و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعـــــــــتبار دی
چي خواړه ورځني ولاړل ګنی کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګی تاخت و تاراج کا
په جهان کـــــي به يې پاتو ښه بد نـــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حـــــــــجاج کا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حیرت :-

فلسفه خو د حقایقو پر درك بنا سوې ده او فیلسوف هغه څوك دی چي د دغه کاره سره مینه لري، مگر که تاسي ټوله د دنیا فلسفه وپلټی او د پوهي خاوندان وپوښتی هیڅوك د حقیقت په درك کماهي نه دی کامیاب سوی، پوهان وایي : چي د پوهی پای حیرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدی، د دنیا لوی لوی فلاسفه په پای کي پخپله ناپوهي او عجز قایل سوي دي، امام فخر الدین رازي د خپل عمر په پای کي وایي : (معلوم شد که هیچ معلوم نشد)، بوعلي سینا وایي :-

دل گر چه درین بادیه بسیار شتافت
یك موی ندانست ولی موی شگافت
اندر دل من هزار خورشید بتافت
و آخر بکمال ذرهٔ راه نیافت

لامارك ویلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زیاتیږي چي موږ په خپل جهل اقرار وکړو. سپنسر د انگلیسانو فیلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قایل دی : "د شیانو د حقایقو د پوښتني په جواب کي بېله دې څه نه سوای ویلای چي په هیڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقایقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځیني فلاسفه په لا ادریت هم قایل دي، او د فلسفې پای دغه حیرت دی و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحیر فیه اما الرازی

خوشحال خان هم یو مفکر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقایقو د پلټني او تحقیق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقلیونو خپله فلسفه داسي ښکاره کوي :-

مکړه نادانه د نکړو کار دی
دا چي پرې خېژې غاښی دشوار دی
خر دي کمزوری زبون لیده سي
چي دي پر ایښی دا هونبره بار دی

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سیر کي زغرد سوی او خپله قوه یې د فلسفې په لار کي صرف کړې ده، په هیڅ نه دی پوهېدلی او په حیرت کي ډوب دی، دی وایي :-

ما چي نظر وکړ په ذرات په موجودات
گول په جهان راغلم ترې به گول درومم هیهات
یو څادر تر میان وي فهم پاتو سي له کاره
دا هونبره کیسي هونبره ادراك د ساماوات
هیڅ ولي نبي یې درست اسرار موندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لویه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حیرت خو په حقیقت کي د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بیان کي ځرګنده ویناوي لري، مثلاً وایي :-

حیران یم نه پوهېږم چي زه څه یم څه به سم
له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځـــم
جهان یو کټوری سو زه په مثل د مېږي یم
حیران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ یو ګام ورهیسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنیا حقیقت داسي ښکاره کوي :-

دنیا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــړي
د اوړکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفیانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وویل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووایو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي یعني د ژوندون پر ځای یې مړینه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټینګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وایي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قایل دي او دنیا د زیار او جهد میدان ګڼي، او وایي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخیر کي تل جګړه او زیار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه یونان کي افلاطون او د ده ملګرو ایښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بیا د بدلیدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سیله کوونکي خو د یونان د یمقراطي او مادیون پوهان وه، چي په نوې دنیا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نیتشه یې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نیتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګلیسي ډاروین د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټینګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځایه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنیا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فیلسوف شوپنهاور وایي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورینونو او ویرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وایي چي ژوندون او د ژوندون خواهش یو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکیږي، نو په حقیقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه میندې کیږي، په شاعرانو او ویونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خـــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز ننگ و نـــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کر گسان گرد او هـــزار هـــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زماني په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهان ويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پیدا کن از مشت غـــــباری
تنی محکم تراز سنگین حصاری
درون اودل درد آشـــــــــنایی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينګه ده.

شوپنهاور وايي : "اويا کاله کيږي چي زه فکر وهم، اما بېله دې مي بله نتيجه نه ده اخيستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په وير او ناورين کي به مري". خان وايي :-

خلق واړه د اندوه په درياب ډوب دي
کله کله له دريابه ســــــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د وير لړوالی بولي، خلق د وير د درياب څپو اخيستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــهان پيدا سي خرمي
چي په هيڅ ساعت خالي نه وي له غـــمه
مـــــــــگر غم لره پـــــيدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حـــــــــيرانه بني آدمه !
چي دي خمير دی خاوري له غمه
يو دم که وخـاندې په دا دنيا کي
پيا دي ژړا وي په څـــو څو دمه

خوشحال خان وير د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظرياتو سره دی د بدبينۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وايي چي وير د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که وير نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــند کا

دا ګويا د ده د نظريې يو فلسفي او ظاهري تعليل او برهان دی.

دا خو د خان نظريات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنيا کي د کار او عمل يو جدي روح لري، او د مادي دنيا د انسان له پاره د زيار او جهد يو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بين الامرين قايل دی، په يوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حيات که څه هم په ډيرو آلامو لړلی او ډېر ناورينونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول

شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډیري خبري لور په لور توري لښـــــکري

زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چي و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤٠ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ... [۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکښو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکمآ" په حدیث شریف او سنت نبوي کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډیري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تمیمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړی ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړی نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نومېدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼ کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل دېوان د تصوف په پښتو جوړ کړ [۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفې ګراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګوابښي، خوشحال خان په طريقت کي د شېخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله روښيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګډه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برگ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار

هر ورقش دفتريست معرفت کردگار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کیږي چي پای یې حیرت دی، ابن فارض مصري وایي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفیه انسان عالم کبیر بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قایل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب یو یو ښیي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف ستې پر ټینګوي او وایي :-

هر وېښـته چي په صورت باندي لیده سي
که پر خیر سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله
چي د ځـــــــــــان په معرفت یې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنیا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، یو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقایق درك کیږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي کېږدي
د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا کي

دا دنیا د ننداري میدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترګي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له لیدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترګي د عرفان سته مبارك سه
د ګلـــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
ګل ته هسي رنګ و بوی ورکـړی چا دی؟
د لاله د ګل چـــــــا هسي پاڼي لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حیرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حیران پاتو په صنع د خالق یم

خان په دنیا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وایي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتیږي
که خبر یې د کـــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرګند دي :-

راسه وغـــــــــړوه سترګي
د جهان ننداره ګـــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره ګـــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره ګـــــــوره
چي هر ګل وته نظر کـــــړې
د باغوان ننداره ګـــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســـــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســـــتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوړو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد ګـــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکـــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســـــــير ګرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــــيږي غير
په احــول بانـــــــدي يو دوه سي
ځـــــــــکه نسته باندي خـــــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــــير و زيـــــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار كي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پكي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر كلي

په دې بيتو كي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشكل حل كړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك كړي :-

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنگ ځائي وكړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډكه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه كي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره موندله كيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه كه ژوندون غواړې درته وايم
همېشه كوه د نفس سره جـــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بیا ها له یگانگي له حاله لاف کـړه

که د غیر اندېښنې له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرگندوي :-

که دا خپل صورت دي نیست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله

بیا دي ځان د هستی لاف کړه وایه زه هم هســـت د ده یم

مړینه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرگ ته د بیري په سترگه گوري، بالعکس متصوفین بل نظر ورته لري، دوی مړینه عین ژوندون گڼي، او وایي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شریف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

این بقاها از فنـــاها یافـتی

از فنا پس رو چرا برتافـــتی

در فناها این بقاها دیـــــده

بربقای جسم چون چسپیده

صوفیه تل د مړیني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکایت میکند

وزجدائی ها شـــــکایت میکند

کز نیستان تامـــــرا ببریده اند

از نفیرم مرد و زن نالـــیده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفیان د انسان مرگ وصول د څاڅکي و یم ته بولي، او وایي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم

قطره چي بېله سي درومي بیا یم ته

ځکه چي په مرگ کي روحاني ارتقا ده، نو مرگ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روڼوي.

چار د مرگوڼي معایـــــــنه ده

ښه تر ژوندونه هر آئـــــینه ده

پښ تېشه ماته کا آئینه سازه کا

چي تر تېشه نه ښه آئـــــینه ده

خپلوي او مینه :

تصوف د خپلوۍ او میني دنیا ده د صوفي په نظر کي دنیا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقیقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است

دیگر چه معلم و کـــــــتابت باید

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زیمن عشق بکونین صـــــلح کل کردم

تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــاز وکړي له دله

خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه

خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړی وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت

فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډک دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډيرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جــهان د ننگيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د مـــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي
مټ يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــمامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خــوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــروادار نه يم
په زندان پروادار څـــــه يم
اشرفخان دي راته کښـــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه یم
زویه ما خو غم د تا کـــــــړ
چي ته ښه یې زه خو ښـه یم
چي فلك سره ســـــــر باسي
په همت کي هـــــــغه زه یم

دا مکتوب په بند کي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب کي لیکلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشکلاتو په مخ کي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي کي
چي په غم کي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتیا :-

په پښتنواله کي رشتا ډېر اهمیت لري، درواغجن ته پښتون نه ویل کیږي، خوشحال خان د رشتا په لار کي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، که څه هم په رشتیا کي خلك د ده سره میرځي کوي، مگر دی تر رشتیا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا یم زوړ سوم په رشتیا رشتیا خبرو
عالم د ځان دښمن کړم که دا عیب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتیا وایي :-

چي دروغ تر خوله وباسي کله خوله ده
چي رشتیا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگیالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شیان دي چي د پښتنوالي ولي پکي ولاړي دي، که دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر ورکوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ویشتلی راسې
د بې ننگی احوال دي مه راځه مینه

د پښتنوالي دا مزیت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي ممیزه ده چي د دوی ثانوي طبیعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دکن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده کلام د پښتنوالي دا خاصیت په ښه ډول تشریح کوي، دی د پښتو د مېړاني حقیقی معرف دی، لکه چي وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننګيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســـــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مـــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســـــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنـــــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشـــــاه خـــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بـــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســـــــــــو له تلتکه
چي د قـــــام په ننګ کي ومـــــړ هـــــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لــکه
نو په پښتنواله کي هغه مرګ چي د ننګي په لاره کي وي ډېر ښه دی.
خوشحال خان دنيا او ژوندونه ټوله ننګ ګڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مګر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننـــــګ دی
که دا نه وي جـــــهان ړنګ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــوزی نه دی اورنګ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده ځني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مينه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي ګټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي يې ته په ګېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت ګټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــغه بللی بويه
چي له سينده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو ګړی يې نه پرېږدم، ننګيالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســـــره له ځايه غليــمان يـــو
په جـــــهان کي غليمان سره رغـــــيږي؟
چي غليم د مړني په نظر کـــــــــــپوزي
نور يې زړه د ده و مرګ ته پرکـــــــيږي
شاه زلمی به خپل غليم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حـــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځيني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توریالی او جنګیالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ویونکی او یوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ویلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کیږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توریالي توب د پښتنو په ختې اخښلی دی، پښتون چي توریالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مینه لري، معشوقه هم د عاشق په توریالي توب نازیږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شیدې د پښتنې رودلي دینه

پښتنه مینه د بې زړه او بې توري مین عشق پېغور ګڼي :-

له سپیني توري نه دي ترپلود

پر بېګنۍ در کړې خوله پښېمانه یمه

خوشحال خان خو حقیقي پښتون دی، نو ځکه توریالی دی، او دی د خپل عصر یو نامور عسکري قاید ګڼل کیږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهۍ د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشین دي، او د عمر ډېره برخه یې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي یې ټپونه اخیستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توریالي توب په ستاینه کي داسي ویناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني یې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري

که کابل دی که کشمیر

مېړني دي چي یادیږي

په ســـــندرو هم په ویر

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره یو ځای په جنګ کي درېږي :-

د تورو په میدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په میدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په میدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

یا :-

چي څرګنده سربازي کـــــاندي د تورو

زه خوشحال ختك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توریالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوږې خبري او ساعت يې پر تریخ نه وي، بلکي د جنګ له میدانه خوند اخلي، د خان د خوښی وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال ختك خوښي په هغه وخت ده

چي بریښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي

د خوشحال بخره چي توره ده له ځایه

د پښتون زوی چي وزوکیږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د یوه مېړه د زیات توب د زیري ناري وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي یو د توري مېړه مو زیات سو، دا ملي خصیصه د پښتنو پر توریالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بیت کي ښه ښیي :-

یا د ښو زویو ســـــندري دي د زوو

یا د توري په میدان کي هوی های دی

د توریالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزیت ډېر لري، شاعران يې خپل توریالیتوب ستایي (السیف والخیل والبیداء یعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وینا کي څرګندیږي، لکه چي وایي:-

لا په خوب کي په لـــړزه پرېوزي له کټه

چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

یا :-

په هغه هنر کي ټینګ اوسه خوشحاله

هر هنر چي ســـــپاهي لري په زړه کي

یا :-

د افغان په ننـــګ مي وتړله توره

ننګیالی د زمانې خوشحال ختك یم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هیڅ مـــــېړنی نه دی

چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشریت د دې قوې تابع دی، یو عرب شاعر وایي :-

السیفُ اصـــدق انباء من الکتب

فی حده الحد بین الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاینه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامـــــــــگار دي
چي يې زړه نه وي د تـــــوري
هغه زړونه څه په کـــــــار دي
مور دي نه سي بانـــــدي بوره
چي مېړونه د کـــــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خـــــــدمتگار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کېني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالـــــــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښودې لـــــه لاسه
که يې سر سي د خـــــوني مزري تـــــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنگ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتـــــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنگي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مـــــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنگ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســـــــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترگي توري
ځان دي وجوړوي ځـــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنگو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنگونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنگېدی، او لوی لوی جنگونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ١٠٨٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جگړه کي ده د مغولو[٣٩] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د گنداب، د خاپس جنگونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ٥٩٢، ٥٩٣ مخو کي وگورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډکي ډکي پيالې راکـــــړه
چي د ميو په مستي کي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســـــــره کړه
لکه باز منګ لي سرې کا په خپل ښکار
سپيني توري يې ګلګوني کړې په وينو
په اهاړ کي شګفته ســـــــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښکر باندي سخت يرغالونه کړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند کړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنـــــــــدان
نقش مي کېناوه د تـــوري
په هندو په مســـــــــلمان

د ده نور حماسيات او عسکري افکار او جنګي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بيا د قصايدو په برخه کي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوک دی، په پارسي کي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو کي د قاآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت کي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گـــــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامين ډېر دي، ممکنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه کي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلياته نه دي ايستلي چي يوه مکمله نسخه منځته راسي.

ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما کدر" کتنه پکي وکي، اما که څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پېروي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص څېر د وطن سره مينه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او ګلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خيژي :-

کـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترګو هنده
نه به سترګي د سړي په ما خوږې سي
نـــه يې مـــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هــر چا باندي کشمير کړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که ګذر پر خيرآباد وکـــــــــــــړې نسيمه !
يا دي ګښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لـــــــــــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ٢٣٧

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په ياد بهوي :-

د بڼو اوښي مي ويني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وکا په لـــــوستو

وطن خو ګران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېر ګران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرګندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خـــواړه يـاران دي
پېښور تر هر ديار ښـــــــــه
ښه په هند کي چـــنباګل دی
تر دا ګل د وطـــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالـــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندن اګـــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــګړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســـره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګيرۍ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـوزن لري
يو جمدر ګوټی خوشحال خـيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطـــــن لـــــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډيرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريااليتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښیي، مثلاً په (١٠٨٠ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (١٣٧) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کـــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مستر راورټي یې تألیفونه (٢٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.
هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.
آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.
دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.
صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنګیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي کورنۍ خدمات او علمي کارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليکونکی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه کېږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا کا

نور د خان د کورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په ګلشن روه کي چاپ کړې ده، او د ده د شعررونه قريحه ښه ځني څرګنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ کال د مغولو لښکرو په بېجاپور کي د دکن بندي کی، او پسله لسو کالو حبسه هوري د وطن په بېلتون کي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت کي
نن له ما سره همدم د صـــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په سترګو لـــــــيده نه سي
که په خوب راته حاضر سي بس کرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــــو
ســـــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو کي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي ګلستان په پښتو په نوم د "ګلدسته" ترجمه کړی دی، او بحر خفيف کي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليکلې ده، د دغو کتابو يو څو برخي مستر راورټي په ګلشن روه کي چاپ کړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام کړی دی. مستر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" کي دی د (٦٠) کتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ کتاب هم ده ليکلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي کورنۍ رونڼ ستوری ګڼل کيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه تازه ســـــــوم
غوريه خپل رحمان که سو ورځني ستړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو کړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره کافي ګڼي :-

د عشق يو سبق کافي دی
نور د کل جهان دفتر هيڅ

(٤) سکندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زېږ ږدي پـــــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تألیف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لـــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل واز ګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد ګڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسکلوپیډیا د ده په باب کي داسي لیکي :

"خوشحال خان توریالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ٩٧٦ ج ٢".

دارمستټر فرانسوی مستشرق وایي : "خوشحال خان د توریالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګریرسن انګلیس وایي :

"خوشحال خان د ختکو توریالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وایي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور ادیب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر یې کوي".

سی ای بیدولف د ١٧ قرن په اشعارو کي لیکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هیڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ویلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ویناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ویناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ویل کیږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه ختك وای مه خاني وای

چچ په لاس کي مســلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وینا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپین ږیری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت یې وکړ، چي عمر یې (٧٨) کالو ته ورسېدی په ٢٨ د ربیع الاول (١١٠٠) هجري کال سم له (١٦٩١ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نومیږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤٧)، د خوشحال خان وروستنۍ وینا او آخرنی وصیت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سیوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هدیره ونه لوېږي".

د هند فیلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او ادیب او فیلسوف دا وصیت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجھ سی ای همنشین دل کی بات

ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند

اړا کر نه لائی جهان باد کـــــــــوه

مغل شهسوارون کی گرد ســـــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډیري پېړۍ کیږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هیڅکله نه مري، ده پښتنو ته د ملیت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توریالي او عالم او فیلسوف او ادیب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم یادیږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار څلي درپړي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به ویاړي.

ما دا کرښي د دې ښاغلي په نامه ولیکلې، ګوندي ځلمي پښتانه یې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله علیه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبـــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د ملیت په مینه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سلیقه لـــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی یا روهی تخلص کوي، د ده ډیري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پیر ما از می پرستی تـــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مـــــیشاید مرا
هر که از نـــــــظارهْ روی بتان منعم کند
پند او گـــــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خـــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســـاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مـــــرا

نام لبت گرفتن شیرین کـــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکـــــــشم بـــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهْ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــــن نیست
که از جان سیر گشتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چـــمن نیست
مرا گوئی وصـــــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســـــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهْ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بـگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بـــــگوئید
شب وصـــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــــگوئید
ز لعل شـــــــــکرین او نـــــــباتی
بکـــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژړا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــــند
آنچه روز لف میکند مشـــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیـــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کـــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کـــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جـــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کـــــردی [٤٨]

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن ليكونه

۱. متاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حيات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

٤. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
٦. حيات افغاني.
۷. هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۸. تاريخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ٥.
۱۰. مغنی اللبيب.
۱۱. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۱۲. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
۱٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ۱٥۱.
١٦. علم تربيه د نوبخت.
۱۷. علم تربيه.
۱۸. حيات العلوم.
۱۹. کيمياى سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۲۲. علم تربيه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

٢٤. احياء العلوم الدين.
٢٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.
٢٦. زبدآ الصحايف.
٢٧. اخوان الصفا ج ١ ص ٢٣.
٢٨. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ١٠٩.
٢٩. كتاب الهند ص ١٦ ليدن.
٣٠. د خيام كليات الوجود.
٣١. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ٣٠.
٣٢. فلسفهٔ عجم.
٣٣. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
٣٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.
٣٥. شعر العجم ج ٥.
٣٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.
٣٧. د پښتو شعر تاريخچه ص ٢٣ – ٢٤.
٣٨. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
٣٩. د پښتو شعر تاريخچه.
٤٠. راورټي.
٤١. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.
٤٢. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.
٤٣. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ٢٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤٥. د هيوز چمن بې نظيز.
٤٦. د هيوز كليد افغاني.
٤٧. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.
٤٨. د خوشحال مرغلري د ٩ مخ څخه تر ٨٤ يم پوري، ١٣١٧ د كندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library